

Aristoteles' etikk, Del 1: Innledning

P300 Pedagogisk filosofi 10.03.2009 (2 timer)

1 Hvorfor studere Aristoteles' *nikomakiske etikk (NE)*?

Dette er et klassisk verk i den humanistiske tradisjon. Det er blitt referert til *Den nikomakiske etikk* gjennom hele vår kulturs historie. Verket forkortes ofte med NE eller EN, etter den latinske tittelen "Ethica Nicomachea". Engelsk skrivemåte, "Nicomachean Ethics" er preget av den latinske.

Nel Noddings nevner Aristoteles som utgangspunkt for en populær bevegelse i USA, som legger vekt på "karakterdanning" (Noddings, 1997, s. 35). Og det er neppe tilfeldig at Aristoteles er populær i USA. Det er gode grunner til å se Aristoteles i sammenheng med Deweys filosofi. Prinsippet "Learning by doing" er like tydelig hos Aristoteles som hos Dewey. Dewey ble først kjent med NE på slutten av sitt liv, men var i likhet med Aristoteles opptatt av betydningen av å danne gode vaner og å utvikle teori i en praktisk sammenheng. At det er forskjell på Dewey og Aristoteles kommer vi tilbake til.

Aristoteles etikk er interessant i seg selv og er dessuten viktig i dagens filosofiske debatt. *Hermeneutisk filosofi* (Gadamer), vil dere møte i vitenskapsfilosofien. Min vei til Aristoteles som hovedfagsstudent ca 1970 gikk via Gadamer. Jeg var i en situasjon hvor jeg ønsket å diskutere filosofiske forutsetninger for pedagogikk som vitenskap. Jeg leste andre del av *Wahrheit und Methode* og ble fascinert av et kapittel med overskriften "Aristoteles sin hermeneutiske aktualitet". Her konkluderer Gadamer med at den aristoteliske analyse av *phronesis*, praktisk dømmekraft eller moralsk visdom, kan danne modell for en beskrivelse av det som skjer når en tolker tekster og fenomener (Gadamer, 1965, s. 307). Jeg oppfattet Gadamer slik: Det som vi forstår kan ikke løsrives fra den sammenhengen vi selv står i og det som driver oss til å prøve å forstå noe bestemt. Vår forståelse er altså ikke moralsk nøytral. Den mulige anvendelsen av det vi prøver å forstå er hele veien innebygget i det vi forstår. Vi er personlig involvert i det vi forstår, og vi dannes som personer gjennom det vi forstår. Aristoteles drøfting av begrepet *phronesis* i NE VI danner dermed også en nøkkel til forståelse av hermeneutisk filosofi.

Aristoteles er også utgangspunkt for en posisjon i politisk filosofi som kalles *kommunitarisme* («communitarianism»). Dette er en retning innen dagens moralfilosofi som legger større vekt på fellesskapet, «the community», enn på individet. Retningen kritiserer altså den individualistiske liberalisme, tradisjonen fra Opplysningstiden. En av de skarpe kritikerne av individualismen er Alasdair MacIntyre. I boka *After Virtue* fremholder han at dagens liberale individualisme baserer all moralsk vurdering på individets preferanser og følelser, og at individets følelsemessig baserte begrunnelser kan komme i motsetning til det som er fornuftig for fellesskapet (MacIntyre, 1984, kap. 2).

2 Tolkningsproblemer, pensum og andre kilder

Den Nikomakiske etikk er antakelig Aristoteles sine forelesningsnotater. Vi får en følelse av hvordan han selv muntlig la frem sine synspunkter for studentene. Navnet *Den Nikomakiske etikken* henger sammen med at manuskriptet antakelig ble redigert av sønnen til Aristoteles, Nikomakos. Teksten foreligger med en rekke ulike lesevarianter, og den er talt inn i et samfunn som var ganske annerledes enn vårt. Det skaper store tolkningsproblemer.

Vårt pensum (P 300) inneholder noen relativt overflatiske notiser om aristotelisk etikk i Nel Noddings bok, *Pedagogisk filosofi*, norsk utg. s. 33-36 og 164-167. Dessuten har vi et lite utdrag på 20 sider av selve verket NE. Utvalget er gjort i Cahns bok: *Classic and contemporary readings in the philosophy of education*, som var pensum tidligere. NE består av 10 "bøker", De 20 sidene er hentet fra bok I, II, VI, VII og X, se Kompendiet, s. 10, hvor utvalget er angitt med Bekker-nummerering. ("1094a1" betyr: "side 1094, spalte a (venstre), linje 1" i Immanuel **Bekkers** utgave av Aristoteles' verker fra 1831, som har blitt et referanseverk). To oversettelser til engelsk av hele verket er tilgjengelig på internett. William D. **Ross** sin oversettelse fra 1915 foreligger i flere varianter. En utgave fra Adelaide University, Australia, 2006 <http://ebooks.adelaide.edu.au/a/aristotle/nicomachean/> gir lenker til de ti bøkene, har et oppsett som er lett å lese og gir mulighet for søking i teksten (Ctrl+f). Harris **Rackham** sin oversettelse fra 1934 er også tilgjengelig. Den gir mulighet for søking etter Bekker-nummer, og for å se etter hvilke greske begreper som er brukt. <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Aristot.+Nic.+Eth.+>

På nettet er også en fransk: *Éthique à Nicomaque*, Wikisource, og to tyske oversettelser tilgjengelige: *Nikomachische Ethik*, "Projekt Gutenberg-DE" oppgir Bekker-side og spalte (1094a) i parenteser i teksten.

Vårt pensum er fra Øyvind **Rabbås** og Anfinn **Stigens** fullstendige og reviderte oversettelse fra 1999 (Bokklubben Dagens Bøker. Bokklubbens Kulturbibliotek). Rabbås oversettelse er en klar forbedring av Stigens, den er fullstendig, har en inndeling av teksten tilsvarende de beste oversettelsene til andre levende språk, og Rabbås har dessuten tatt med en begrepsforklaring til noen av de viktige begrepene til Aristoteles. NLÆ 185 A

Av andre supplerende kilder vil jeg nevne følgende: Terrence **Irwins** oversettelse fra (1985) og Joe Sachs fra (2001). De har i likhet med Rabbås' oversettelse gode begrepsforklaringer og dessuten henvisninger til hvor i teksten en kan finne eksempler på spesiell bruk av begrepene. NLÆ 185 A Richard **Kraut** (professor i filosofi ved Northwestern University, Chicago) har gitt en tolkning som er tilgjengelig i Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-ethics/> Forholdet mellom Platons og Aristoteles' etikk klargjøres. Hans-Georg **Gadamer** har oversatt VI. bok til tysk i 1998. Det ble hans siste bok. Han har laget en interessant innledning hvor han blant annet drøfter hvordan noen av de sentrale begrepene bør oversettes.

En tolkning som er foretatt av en irsk pedagogisk filosof bør nevnes spesielt. Joseph **Dunne**: *Back to the rough ground: Practical judgment and the lure of technique*, 1997 (NLÆ 128 D). Hans utgangspunkt for studiet av Aristoteles var misnøye med behavioristisk inspirert pedagogikk. Harald Knudsen har i boka *Reisen for teorias skyld* (1. bind av hans serie "Filosofi for praktikere") bygget mye på Dunne. NLÆ 101 K

3 Spenningen mellom fellesskapet og individet

3.1 Kommunitarisme (K) eller individualisme (I)?

Nel Noddings setter opp mot hverandre "communitarianism", norsk: kommunitarisme mot "liberalism", norsk oversettelse: individualistisk liberalisme, eller individualisme?

K: Hva er godt for fellesskapet, hvilke karaktertrekk, dygder, holdninger bør alle tilegne seg?

I: Hva kan sikre individets frihet og rettigheter slik at det kan styre seg selv, være autonom?

K tar utgangspunkt i folkelig moralsk tradisjon (sunn fornuft) og konkrete hverdags erfaringer, gjerne formidlet som fortellinger om partikulære (enkeltstående) hendinger (diktning, filmer, fortellinger som en kan kjenne seg igjen i).

I er opptatt av universalisering. Individualismen har sitt grunnlag i Opplysningstidens tradisjon. Kants kategoriske imperativ, krav til individet: du skal i den enkelte situasjon handle slik at maksimen (regelen) som handlingen din bygger på kunne være en allmenn lov. Dette forutsetter abstrakt tenkning. Den enkelte situasjon belyses av en allmenn lov: Slik burde alle ha gjort hvis de var i denne situasjonen. Det er imidlertid *individet* som er øverste dommer i spørsmålet om hva som er rett å gjøre.

3.2 MacIntyres kritikk av individualismen

MacIntyre er kritisk til moderne individualisme. I praksis fører den ikke til en felles fornuftig moral. Det blir den enkeltes følelser som styrer handlingene. "Det er godt for meg", blir i praksis siste ord, når noe skal avgjøres. Opp mot dette setter MacIntyre den aristoteliske tradisjon. Denne tradisjonen har tre grunnleggende elementer:

En forståelse av

1) *mennesket slik det nå er* (det faktiske menneske), som settes opp mot

2) menneskets oppgave eller *menneskets funksjon når det er på sitt beste* Noddings sier: "As they [people] perform their tasks and fill their particular functions, they develop (or fail to develop) excellences peculiar to these tasks and functions" (2007, p. 11). KMT: "Når vi utfører våre oppgaver og fyller våre bestemte funksjoner, vil vi utvikle (eller la være å utvikle) ferdigheter som er spesielle for disse oppgavene og funksjonene" (Noddings, 1997, s. 34). "Excellences", er av KMT oversatt med "ferdigheter": Bedre oversettelse: "de ypperste kvaliteter", eller "ferdigheter av ypperste klasse". Det er det som menes med "dygd" (Når noe kalles "Excellent" på engelsk, har det beste karakter). Aristoteles bruker musikere, håndverkere og leger som eksempler. Men han er også opptatt av det som er felles for alle mennesker. Mennesket på sitt beste har "excellences", moralske dygder. Når 1) og 2) bindes sammen, får vi

3) *etikken* [og pedagogikkens og politikkens] *mening*: å hjelpe mennesker til å bli slik mennesket kan være og bør være. Richard Kraut (2007) sier det slik: "We study ethics in order to improve our lives, and therefore its principal concern is the nature of human well-being."

Disse tre leddene henger altså logisk sammen. Den moderne forståelsen ignorerer eller forneker at det fins oppgaver eller funksjoner som er felles for alle mennesker (2. leddet), og moderne tenkning blir dermed ute av stand til å formulere en felles etikk. Det som slår igjennom er individenes mangfoldige og ubegrunnede subjektive ønsker og begjær (MacIntyre, 1984, kap. 5), og individenes behov blir effektivt formet av kulturindustrien som ofte er mer opptatt av økonomisk makt enn av hva som er rett og godt for mennesket. Faren med et uklart verdigrunnlag i barnehage og skole er at verken foreldre, førskolelærere eller lærere blir i stand til å motvirke ytterligere kommersialisering av kulturen. Regjeringens ønske om å samle alle om felles verdier kan føre til uklarhet om hva vi vil føre videre til barna. Frykten for å forkynne kan gjøre skolen og kulturen vår tom for levende felles innhold, og da er jeg redd for barna og de unge lettere blir fanget av en kommersiell kultur som er tiltrekkende i øyeblikket, men som i lengden fører til overflattiskhet, forvirring og selvopptatthet.

MacIntyre hevder at det er Nietzsche som klarest har innsett at alle *moderne* forsøk på å begrunne moralen rasjonelt kommer til kort. Nietzsche hevder at forsøkene på å begrunne moralen (utforme en filosofisk etikk) bare fungerer som rasjonalisering. En skjuler at det egentlig er en ikke-rasjonell *vilje til makt* som er grunnleggende (MacIntyre, s. 117). [Sagt på en annen måte: individualistisk liberalisme visker ut forskjellen på etikk og taktikk, etiske begrunnelse begrunnelse oppfattes som kamouflasje for individets egentlige og grunnleggede motiver]. Typisk uttrykk i dag: "Det argumentet kjøper jeg!" Opplysningstidens moral gir ikke svar på spørsmålet: hva slags person bør jeg bli / hvilke holdninger bør jeg ha / hvilken karakter bør prege meg? sier MacIntyre (s. 118-119). Og dermed blir den individualistiske liberalisme ute av stand til å forbedre vår praksis. MacIntyres spør slik: Kan Aristotelisk tradisjon hamle opp med Nietzsche?

3.3 Diskusjonen i Aristoteles' samtid

Aristoteles står i tradisjonen fra det gamle homeriske samfunnet. Homer levde ca 800 år før Kristus. I det homeriske samfunnet hadde fortellingene om heltene en helt sentral funksjon. Heltene var slike som hadde gjort det de skyldte å gjøre overfor sine *skyldfolk* (slekten, klanen). Mennesket og menneskets handlinger ble her sett i sammenheng. Den posisjonen et menneske hadde i den sosiale strukturen bestemte hvilke handlinger som burde gjøres. Her hang altså det en *er* og det en *bør gjøre* tett sammen. En måtte gjøre sin skyldighet overfor sine skyldfolk. Dette er den gamle betydningen av ordet *aretê*, som gjerne oversettes med dyd eller dygd – på engelsk "virtue" eller "excellence". "Tradisjonen med å oversette ordet *arete* til 'dygd' fremhever forbindelsen til det å duge, å være dyktig eller flink til noe" (Store Norske Leksikon: Moralsk dygd; nå tilgjengelig på <http://www.sn.no>). MacIntyre hevder at *aretê* tilsvarer det gammelnorske og islandske ordet *skyldr*. Det betyr både slektskap og skyldighet, altså hva en bør gjøre innenfor en bestemt sosial sammenheng (MacIntyre, 1984, s. 122). Dygd er altså både noe som karakteriserer personen og det som personen gjør. (Er det noe av det samme som klinger med i formålsparagrafens uttrykk når en ønsker at elevene skal bli "gagnlege ... menneske i heim og samfunn"? En ønsker at elevene skal fungere slik som mennesket er på sitt beste i forhold til fellesskapet – er "gagnleg" eller "dugelig"?)

Forankringen i fellesskapet var altså veldig tydelig i den gamle greske helte-tradisjonen. Men omkring 500 år før Kristus ble den sosiale strukturen i det greske samfunnet endret. Menneskene samlet seg i små bysamfunn, som for eksempel Aten. Her ble fellesskapstanken trukket i tvil av individualistisk innstilte sofister (visdomslærere). Sofistene underviste i talekunst, retorikk. Den enkelte måtte lære å tale slik at han kunne få innflytelse og makt i bysamfunnet. Utsagnet «mennesket er alle tings mål» kunne fungere både individualistisk og relativistisk. Det kunne tolkes som en oppfordring til den

enkelte om å utnytte situasjonen, og gjøre det som i øyeblikket er gunstig for en selv. Å velge det som er gunstig for en selv, og deretter finne en passende begrunnelse som høres overbevisende ut, det kalles gjerne opportuniste (av *opportunus*, latin, det som er beleilig, antakelig sammenheng med å velge den vinden som fører til havnen, *portus*, selv om det var noe annet en burde ha utrettet).

Mot sofistene fastholdt Aristoteles forpliktelsen overfor fellesskapet – ikke bare overfor familien, men også overfor bysamfunnet som helhet. Aristoteles så etikk og politikk i sammenheng. Han mener som Sokrates og Platon at det fins noe som er gyldig for *alle* mennesker, også i bysamfunnet. Det fins noe som er gitt, forut for den enkeltes valg. Men i motsetning til Platon (og i moderne tid Kant og Habermas) tok han ikke sikte på å utforme en *nøyaktig* etikk med universell gyldighet. Aristoteles prøver å finne en mellomposisjon mellom Platons idealisme og sofistenes opportuniste (Aubenque, 1986, s. 51, 63). Aristoteles hevdet at mennesket som menneske *har* en spesifikk bestemmelse, et gitt mål, *telos*, som det er menneskets oppgave å prøve å nå. Aristoteles' etikk omtales derfor ofte som en teleologisk etikk, dvs. den er rettet mot det overordnede målet (*telos*) for livet, formålet for livet som helhet. Målet skisseres på forhånd og konkretiseres i praksis.

4 Skisse av tankegangen i Aristoteles etikk

Aristoteles' problemstilling i NE kan formuleres slik:

4.1 Hva er det gode liv og hva kan hjelpe oss til å leve det gode liv?

Hva er det gode liv og hva kan hjelpe oss til å leve det gode liv? Pedagogikkens grunnproblem kan etter min mening oppfattes som en variant av dette: Hva er formålet for menneskets danning, og hva kan hjelpe oss i riktig retning? Aristoteles prøver *ikke* å gi et nøyaktig svar på spørsmålet, og det tror jeg kan være en klok holdning også innenfor pedagogikken. Formålet kan ikke defineres nøyaktig forut for handlingssituasjonene. Bestemmelsen på forhånd (altså forut for den enkelte spesielle handlingssituasjon) av hva målet innebærer, kan bare gjøres «grovt og i omriss», les: I.3 1094b19-26 (Kompendium, s. 12, øverst). Aristoteles er ikke ute etter en abstrakt begrepsdiskusjon, utfordringen er å tenke igjennom dette for at vi selv skal "bli gode", les: II.2 1103b27-29 (Kompendium, s. 18 nede). Derfor ønsker han at den enkelte skal prøve seg selv på det som han legger frem, ut fra egne erfaringer av "livet selv", les: X.8 1179a19-23 (Kompendium, s. 38).

4.2 Det overordnede målet for livet: lykke

Målet er *eudaimonia*, et ord som kan oversettes med lykke. Aristoteles synes å oppfatte det fullkomne, gudommelige liv som et kontemplativt liv, løsrevet fra produksjon og moralsk handling. I bok X.8 1178b 9-14 (Kompendium, s. 27) sies det slik:

At den fullendte lykke er en slags betraktende virksomhet, fremgår også av det følgende. Vi antar at gudene er de saligste og lykkeligste av alle. Men hvilke handlinger må man tilskrive dem? Kanskje rettferdige handlinger? Ville de ikke forekomme oss latterlige om de vekslet penger, betalte tilbake lån og denslags?

Han mener at vi bør prøve å bli u dødelige (som gudene) «så langt vi kan», les X.7 1177b 33, (Kompendium, s. 35), men er samtidig fullt klar over at mennesket har begrensede muligheter for å realisere dette. Det er stor *avstand* mellom Gud og mennesker hos Aristoteles. Og han er ikke ute etter å søke «Det gode» i og for seg (slik som Platon), men det gode som «et menneske kan fremkalle

eller oppnå» (I.6, 1096b 35). I bok I tar han derfor *ikke* utgangspunkt i ideer om det guddommelige, men i de erfaringer vi har når vi sammenligner oss med planter og dyr.

4.3 Lykke er å lykkes med sine oppgaver: ernæring, streben og tenkning (I.7)

Les I.7 1097b22-1098a20 (Kompendium, s. 13–14). I dette avsnittet møter vi Aristoteles' menneskesyn, som har stått sentralt i humanistisk tradisjon like til i dag. Lykke er *ikke* nytelse, rikdom eller ære (selv om det er viktig for oss). Lykke er å lykkes som menneske. Det blir altså nødvendig å klargjøre hva som er menneskets oppgave, "menneskets funksjon", 1097b 25 (Kompendium, s.). Det som her er oversatt med oppgave eller funksjon, er det greske ordet *ergon*, som også kan bety et "verk", dvs. resultatet av vår egen virksomhet (jfr min [skisse av Aristoteles' menneskesyn](#)). Hva er det mennesket *energisk* bør sette i verk?

Det som fremstår som det spesielle for mennesket er "sjelens virksomhet ... med fornuft" og "handlinger med fornuft" (*logos*). Kanskje kan dette tolkes som et uttrykk for Aristoteles' oppfatning av menneskets verdighet, "menneskeverdet"? ("respekt for menneskeverdet" er en grunnverdi i formålene for norsk barnehage og skole som ble vedtatt i desember 2008.) Vi har mulighet til å leve "et kontemplativt liv" (med betraktende studium av de evige ting) og et "virksomt liv" (hvor en retter seg etter fornuften når en handler). Her i bok I hevdes det at «det virksomme liv» (*energeia*) «synes å være den viktigste betydning» [av det som "blir igjen" når en tar bort det vi har felles med planter og dyr] (1098a5). Dette er et utsagn som synes å være i konflikt med bok X. (Trond Berg Eriksen: *Bios theoretikos*, 1976, brukte sin magistergradsavhandling til å diskutere dette problemet). En mulighet for å få bok I og X til å henge sammen, er å føye til at det virksomme liv er det høyeste som mennesket er i stand til å realisere *fullt ut*. Menneskelig lykke forutsetter at vi bruker vår fornuft. Det er et mål en kan realisere, uten at en noen gang når det fullkomne. Det er alltid mulig å tenke bedre enn en har gjort til nå. Jeg synes ikke det er så viktig å prøve å løse motsetningen mellom bok I og X. Grunnen er at jeg har en annen forståelse av Gud og det fullkomne liv enn Aristoteles. Ut fra en kristen livsforståelse er det helt opplagt at det er det virksomme liv som er menneskets oppgave. Bibelen forstår Gud som en person som aktivt griper inn i verden og skaper ved sitt ord. Og Bibelen forstår mennesket, skapt i Guds bilde, som en *aktiv* medhjelper for å opprettholde skaperverket. "Skapte er vi te' bæra / og lette bødrene for kvarandre" (Jan Magnus Bruheim).

Det som er helt klart ut fra det avsnittet vi har lest: Aristoteles vil at den delen av mennesket som *ikke* har *logos*, det dyriske i oss, skal rette seg etter den delen som *har logos*, den delen som tenker og har fornuft. Det vi har felles med dyrene, sansning og streben etter behovstilfredsstillelse, er viktig, men ikke tilstrekkelig for å lykkes som menneske. Aristoteles stiller problemet slik: Hvordan kan tenkning og streben virke sammen på en harmonisk måte? I bok II og III får vi del i Aristoteles' forståelse av menneskets handlinger (altså mennesket slik det faktisk er), og også hvordan vi kan *lære* å handle rett.

Litteratur

- Aristoteles (1969). *Nikomachische Ethik* (5. utg., overs. og kommentar ved F. Dirlmeier). I: E. Grumach (red.), *Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung* (bd. 6). Darmstadt: Wissen
- Aristoteles (1998). *Nikomachische Ethik VI* (overs. og innledning ved H.-G. Gadamer). Frankfurt a. M.: Klostermann.
- Aristoteles (1999). *Den nikomakiske etikk* (overs. ved Ø. Rabbås og A. Stigen). Oslo: Bokklubben Dagens Bøker, Bokklubbens Kulturbibliotek.
- Aubenque, P. (1986). *La prudence chez Aristote* (3. utg.). Paris: Presses Universitaires de France. (Først utg. 1963)
- Cahn, S. M. (1997). *Classic and contemporary readings in the philosophy of education*. New York: McGraw-Hill.
- Dunne, J. (1997). *Back to the rough ground: Practical judgment and the lure of technique*. London: University of Notre Dame Press.
- Gadamer, H.-G. (1965). Die hermeneutische Aktualität des Aristoteles. I: H.-G. Gadamer, *Wahrheit und Methode* (s. 295-307). Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Gadamer, H.-G. (1988). Förnuftet i vetenskapens tidsålder [overs. ved T. Olsson]. Stockholm: Daidalos.
- Knudsen, H. (1998). *Reisen for teorias skyld*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Kraut, R. (2007). Aristotle's ethics [Elektronisk utgave] *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Hentet 09.03.2009 fra <http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-ethics/>
- MacIntyre, A. (1984). *After virtue: A study in moral theory (Second ed.)*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Noddings, N. (2007). *Philosophy of education* (2. utg.). Boulder, Colorado: Westview press.
- Noddings, N. (1997). *Pedagogisk filosofi* (overs. ved K. M. Thorbjørnsen). Oslo: Ad Notam.
- Wivestad, S. (1974). *Pedagogisk viten som handlingsviten*. Oslo: Hovedoppgave ved Pedagogisk forskningsinstitutt.

Skisse av Aristoteles sin forståelse av menneskelivet

DET KONTEMPLATIVE LIV ⇒ GUDDOMMELIG LYKKE

Kontemplativ tenkning (theoria) betrakter/får del i det evige.
 Intellektuelle holdninger: sophia (nous og episteme)

DET VIRKSOMME LIV ⇒ MENNESKELIG LYKKE

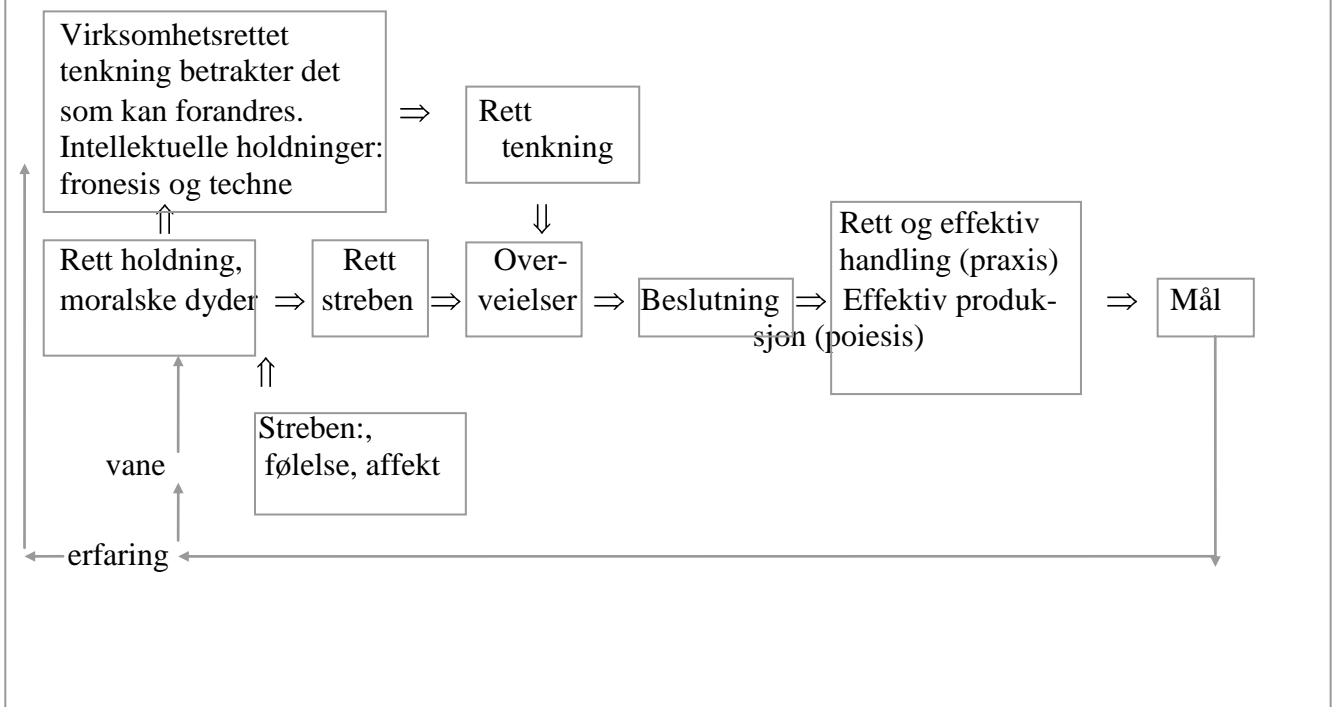
Virksomhet med fornuft (logos)

BEREDSKAP

SITUASJON

VIRKSOMHET

VERK

DET VEGETATIVE LIV
 ernæring og vekst